

Opponensi vélemény

Faragó László: Téri lét. Társadalomtér-elméleti alapvetések

c. MTA doktori értekezéséről

Faragó László ama kevés szerzők egyike, aki már hosszabb ideje rendszeresen megjelenik vitákat kiváltó dolgozataival, melyekben a gyakorlati területi tervező munka és tudományos kutatás elméleti megalapozása érdekében a térrel kapcsolatos kutatásait és gondolatait teszi közzé. MTA doktori értekezésében ezeknek a munkáknak a viták alapján továbbvitt kutatási eredményeit foglalja össze, szintetizálja egy egységes, konzisztens, multidiszciplináris és konstruktivista alapokon álló, ugyanakkor szándékában is további vitákat remélő nyitott rendszerré.

Elméleti munkaként a disszertáció nem az egyes filozófiai iskolák, közelítésmódok részletes ütköztetésére épül, hanem célirányosan azokon belül a térelmélethez kapcsolódó alapkérdésekre, alapfogalmakra koncentrál, de oly módon, hogy az tükrözi az egyes irányzatok mélyebb ismeretét, szemléletmódját. Ugyanakkor nem elveti azok fogalomhasználatát, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes alapállásokból eredő különböző narratívák egyidejűleg létjogosultak lehetnek. Ez a pluralista szemléletmód fontos és a disszertációban tárgyaltak újszerűségét megalapozó értéke a dolgozatnak. Joggal állapítja meg, hogy „az az egyik hozzájárulásom a hazai kortárs térelméleti vitához, hogy ráirányítottam a figyelmet arra, hogy különböző tudományfilozófiai alapokon ... eltérő elméletek építhetők fel, azokból más gyakorlati következtetésekre juthatunk, és a különböző (tér)szemlélet, a különböző értelmezési keretek más térkonstrukciók létrehozását, más eszközök alkalmazását eredményezik, és ezáltal bővülnek ismereteink a térről” (7.old.). A 8. fejezetben tárgyalt térértelmezésekhez fűzött megjegyzéseiből is felépíthető saját nézetrendszere, és külön említésre érdemes, hogy az elméleti munka ellenére (vagy épp azért) következetesen utal a gyakorlati vonatkozásokra jelentős részben saját tapasztalatai alapján.

Módszertanilag is sajátos szerkezetben építi fel mondanivalóját. Először nézetrendszerének kereteit vázolja fel, beillesztve a hazai és nemzetközi szakirodalom klasszikusokra épülő legújabb irányzataiba, építve a téma szempontjából releváns megállapításokra. Ezekhez rendszeresen hozzáfűzi a saját nézetrendszerével kompatibilis észrevételeit. Joggal veti fel, hogy a tudományos előzmények áttekintése a tudományos művekben „minőségbiztosítást

nyújt, de nehezíti az újszerű felvetések megfogalmazását” (16.old.). Valóban sok disszertációban és publikációban az elméleti alapok áttekintése nem célorientált, tankönyvszerű összefoglalása az adott tudományterület elméleti alapjainak, annak kritikai feldolgozása helyett. Egyetértek, hogy ez a feldolgozásmód hozzájárul az elméleti alapok művelésében való lemaradáshoz. A célorientált, a kritikai feldolgozást, az adott mű témájával való kapcsolatok kimutatását, a szemléleti keretek és közelítésmódok háttérének megvilágítását azonban szükségesnek tartom. Maga a Szerző is valójában ezt teszi a disszertáció első fejezetében. Fontos – az egész mű közelítésmódjára jellemző – megállapítása, hogy „nem a régi tudást cseréljük újakra, hanem a választási lehetőségeket biztosítjuk” (18.old.). Emellett a különböző módszertani közelítésmódok kapcsán fontos kiemelése, hogy „egyik sem ’jobb’ a másiknál, hanem más kérdésekre ad választ, illetve más a szerepük mind a kutatásokban, mind a tervezésben és a fejlesztéspolitikában” (23.old.). Ezzel egyben utal arra a disszertáció egészén nyomon követhető véleményére, hogy számára az elméletek mércéje a gyakorlati életnek való megfelelés.

Az I/1 alfejezetben kifejti, és tudományelméleti keretekbe ágyazza módszertani közelítésmódját, melynek lényege hogy minden tudásunk „társadalmi-kontextus függő”. A dekonstrukció révén olyan attitűd alkalmazására törekszik, amely „minden (korábbi) elmélet, módszer, fogalom újraértelmezésére, lebontására, elemekre szedésére, rétegekre fejtésére, alapokig történő átvilágítására buzdít, és amely utat nyit a pluralizmus, a sokértelműség irányába” (24.old). Épp ez az, ami miatt korábbi publikációi is eredményesen generáltak szakmai vitákat különböző fórumokon. Kétségtelen, hogy ez a disszertáció is jó alapot képezhet e viták továbbfolytatásához, ami a Szerző kimondott célja is. Ugyanakkor a mű nem vitairat, hanem egy közelítésmód következetes alkalmazása a tér problémakörére, elméleti és gyakorlati alapfogalmaira.

Az I/2 alfejezetben a megismerés folyamatának „nem radikális konstruktivista” modelljének felvázolásán keresztül eljut a tér saját, nyitottnak tekintett meghatározásához, mely szerint a tér „egy állandóan (újra)konstruálódó jelentéssel megtöltött relacionális háló ... létrehozásának és az értelemadásnak (ontológiai és ismeretelméleti) folyamata és hatásmechanizmusa (cselekvéskontextus) jellemzi.” (43.old.). Ennek a meghatározásnak a következetes érvényesítése vezet ahhoz a már itt, de a disszertáció több pontján is megjelenő megállapításhoz, mely szerint „a struktúra, a rend, azaz a működő tér a szubjektumon, a társadalmon keresztül a helyi praxisban hat...” (43.old.), vagy „a különböző elemek

egymáshoz fűződő kapcsolatai alkotják a struktúrát, amit mi mint viszonyrendszert térként értelmezünk.” (164.old.). Ezekből az idézett mondatokból is levonható az a következtetés, hogy számára minden struktúra azonos a térrel, pedig a Szerző esetleg csak a téri struktúrákra gondol. Ezt azonban nem mondja ki, sőt arra utal akkor, amikor kijelenti: „a szerkezet, a struktúra fogalma térszerkezetet, térstruktúrát jelent” (165.old.). Ebből a mondatból is az „is” szócska hiányzik véleményem szerint. Ha a 7. fejezetben tárgyalt és a komplex jelenség személtetésére bemutatott 10. ábra (99. old.) dimenzióit tekintjük, melyben az egyes dimenziókat a tér (3), az idő (1), a tartalom (1) és a megismerés (1) képviseli, melyek metszetében ott van a komplex jelenség maga, akkor nyilvánvaló, hogy egyik dimenzió sincs a másik nélkül. Ebből adódóan, amikor struktúráról – magyarul szerkezetről – beszélünk, mindegyiknek lehet saját viszonyrendszere, szerkezete, melyek kölcsönösen áthatják egymást. Vagyis nem minden struktúra térstruktúra, de minden struktúra egyben téri struktúra is! Úgy gondolom, hogy ezzel az „is” szócskával a struktúra értelmezése kompatibilis, és a gyakorlat szempontjából is értelmezhető.

Nem tartom továbbá szerencsésnek a struktúra és a szerkezet fogalmi megkülönböztetését, hiszen a struktúra magyarul szerkezetet jelent, bár a magyar szerkezet szónak valóban több értelmezése lehetséges. Az általa tett megkülönböztetés („a szerkezet inkább a (fizikai) formára, az elemek elrendeződésére, architektúrájára utal ..., míg a struktúra az elemek közötti kapcsolatokra, a komponensek egymáshoz való viszonyára utal” [166.old.]) bár indokolt lehet, azonban szerintem nehézkesen fordítható vissza, és zavarhoz vezethet. Egyértelműbb, ha a formák és a viszonyok szerkezetéről/struktúrájáról beszélünk.

Ide kapcsolódik, hogy felfogásában a tér a létezés módja és nem önállóan létező szubjektum, mindig csak valaminek van térisége, térszerkezete, területe. A tér a létezők „együttlétezésének, együttműködésének a formája, csak a létezőkkel és relációikkal, az eseményekkel együtt jelenik meg.” Ehhez képest néhány sorral lejjebb definícióként kiemeli, hogy „a lehetséges elrendeződések, konfigurációk, kapcsolati rendszerek konkrét manifesztációit fogjuk fel, értelmezzük térként” (263.old.). Ez utóbbi tág értelmezés – a struktúra kapcsán jelzethez hasonlóan – a disszertáció több pontján érzékelhető szemléleti mód. A tér valóban relációkból konstruálódik (120.old.), de nem minden reláció tér, ugyanakkor azonban minden relációnak vannak téri formái. Inkább azzal értek egyet, hogy a térnek van az előzőleg idézett részben érintett szűkebb specifikuma. Azaz a tér olyan sajátos elrendeződési módok, konfigurációk, kapcsolati rendszerek manifesztációiként értelmezhető,

amelyek jellemzője az együtt és egymáson kívül való létezés (Hegelnél az önmagán kívül való pozitív lét), és mint ilyen teszi lehetővé az együttműködést, összekapcsolódást vagy elzárkózást.

Ezzel az értelmezéssel összhangban vannak a valóságos dolgok téri megjelenésével összefüggő megállapításai (pl. „a valóságos dolgok ... csak abban az értelemben vannak térben, hogy sok mással együttléteznek, részét képezik a történéseknek...”). Itt egyben tisztázza a konstruált és a megismeréstől független téri lét viszonyát nézetrendszerében („Számomra is nyilvánvaló, hogy valaminek a konkrét, specifikus léte független a megismeréstől, a dolgok és a köztük lévő kapcsolatok létehez nem szükséges azok tudása” (264.old.)). Ezek alapján nyilvánvaló, hogy az ezzel kapcsolatos kritikák alapja pl. a Tér és társadalom 2013. évi 4. számában megjelent vitacikkét követően az, hogy a hazai gyakorlatban újszerű szemléletmódjának megvilágítása és magyarázata érdekében a hangsúlyt disszertációjához hasonlóan a konstruktivista álláspont következetes kifejtésére helyezte. Ennek tükrében érthető, de pontosítás nélkül az előzőeknek ellentmond egyértelműen ismeretelméleti alapokon álló tér definíciója, mely szerint „a tér a társadalomban, az életvilágtérben élő ember megfigyelése, a téri módon való lét megélése és megértése” (265.old.). Pontosabb a bekezdés végén tett kiegészítés, mely szerint „a tudott, a 'leírt' tér (a konstruált szöveg) a teret megjelenítő entitás és a megismerő közös konstrukciója” (265.old.). Ezzel én is egyetértek.

Ez összhangban van azzal, hogy „nem radikális konstruktivistaként” Latour gondolataira építve a természeti és a társadalmi valóságot társadalmi kontextusban értelmezi, kölcsönhatásukban együttkezelendőként értelmezi (57-58.old). A konstruktivista szemlélet alaptételeit ismertetve kiemeli, hogy a kauzalitás lineáris közelítésével szemben a cirkuláris okságot (56. old.) a kölcsönhatások hálózatának meghatározó szerepét fogadja el. Az ok és az okozat közötti kölcsönhatások miatt a kettőt körkörös folyamat részeként kezelendőnek tartja (56.old.). Ez a körkörös mozzanat a társadalomtér tárgyalása kapcsán is visszatér a 163. oldalon a konstruálási folyamat leírásánál. A hivatkozott Kassák idézet is azt mondja azonban, hogy „A valóság elemeiből új valóságegészet alkotok...” (163.old). Azaz a társadalmi folyamatok kapcsán szerintem körkörös folyamatokról nem lehet beszélni. Vannak ismétlődések, rendszeresen visszatérő mozzanatok, de azok kölcsönhatásrendszere mindig más. Igaza van Herakleitosznak, hogy kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba lépni. Ez az, amiért nem lehet természettudományi értelemben vett társadalmi kísérletet végrehajtani. Ha

már visszatérő jellegű ciklikusságról beszélünk, ilyen vonatkozásban inkább spirális jellegű folyamatokról, sőt, a teleologikus lényként való értelmezés esetén az előreccatolós spirális folyamatokként történő leírás közelebb áll a dinamikus változásokra is tekintettel levő közelítésmódhoz. Ezt a váltást csak látszólag teszi meg a Szerző a téridő kapcsán: „A mindennapi rutin is állandó körforgás. Ezeket is jellemzi az egymásutániség és ezeknek is megvannak a speciális metszetei, egyidejű pillanatai más téridőpályákkal. Mindennapi tapasztalataink is igazolják a ciklikusan vagy ritmikusan megélt időt és a hozzá tartozó visszatérő, ismétlődő tereket. Ehhez hasonló a spirálként szemléltethető periodikus idő, amelyet az önmagában való visszatérés nélkül jellemez a periodikus szabályszerűség...” (89.old.). Ott látom az ellentmondást, hogy ha elfogadom, hogy az idő is és a tér is a lét formája, akkor a lét változásával miért csak az idő változik, és miért marad változatlan – azaz ismétlődik – a tér. A téridő lényege épp az, hogy minden dolognak, eseménynek megvan a maga saját ideje és saját tere, ami nem választható el egymástól, tehát térideje van. A téridőpályák azonban mindig az adott dolog, esemény tartalmi sajátosságaihoz igazodnak, és a különböző dolgok és események téridőpályái is egymással kölcsönhatásban vannak, ami itt és most megjelenik. Ezt érzékeljük a mindennapokban. Az ismétlődésnek látszó periódusok valójában emberi léptékkal lassú változások, amelyek arra jók, hogy velük mérni lehet az időt és a teret az ember, a társadalom számára. Ezek a változások alapvetően a földi léthez kötődően jelennek meg. A természettel mint környezettel kapcsolatos problémáink jelentős része pl. azzal függ össze, hogy nem ismerjük fel a természeti folyamatok saját térideje és a társadalmi folyamatok saját térideje közötti különbözőséget. Vagyis az itt és most megjelenő változatlanság látszata abból adódik, hogy különböző téridejű dolgok, események hálójában élünk. A megismerési folyamatunk erre épül. A gazdasági ciklusok részeként pl. nincs két egyforma gazdasági válság vagy fellendülési periódus, ennek megfelelően más azok tere, területileg a Föld felszínén másképp jelennek meg. Amikor egy menetrendszerű buszjáratra napi rendszerességgel ugyanott ismétlődően felszállunk pl. munkába menet, ezt azért tehetjük meg, mert saját téridő struktúrákat össze tudjuk hangolni a közösségi közlekedés, munkahelyünk és a földrajzi környezet saját téridő struktúrájával. Mindegyiknek megvan a maga tartalmi és ezzel együtt téri és idői változási dinamikája (lásd a 3. metró felújítását és hatásait).

Új elem – és a disszertáció kiemelésre érdemes értéke – az autopoietikus lényegi elemeinek adaptálása a téri, területi egységekre, rendszerekre. Pontosítandónak tartom, hogy az autopoietikus rendszereket zárt rendszerekként írja le, miközben azok bizonyos inputokra

„saját értelmüknek megfelelő működésük alapján reagálnak” (53.old.). Ezek alapján e rendszerek csak részlegesen vagy szelektíven zárt rendszerek, mivel a környezetükből vesznek fel anyagot, energiát, információt, tehát nem teljesen zártak.

A gyakorlat szempontjából is kiemelésre és elismerésre érdemes része a disszertációnak a különböző téri kategóriák elemzése, értelmezése a Szerző szemléletmódja tükrében. A hely kapcsán kiemeli a jelenvaló létnek a hely létrehozásában játszott kulcsszerepét. Véleménye szerint a hely létrejötte ahhoz kötődik, hogy az emberek magukénak érzik-e a helyet (197.old.). Úgy gondolom, hogy nem csak az elfogadás, hanem az elutasítás is létrehoz helyet/helyeket, amelyek az adott egyén/közösség számára nem kívánatosak, de ettől még léteznek, csak épp negatív, tagadott jelenvaló létként (lásd rossz szomszédság, török átok).

A régió fogalmának kettős közelítésmódja közötti vitában (területegység vagy hálózati működési mód) a hálózatszerű működést jelöli meg nézetrendszerével kompatibilis közelítésmódként, és ezt következetesen alkalmazza. Nem zárja ki azonban a „társadalomtéri egységek” konkrét területekhez való kötődésének lehetőségét. Ebből vezeti le a regionalizmus és a regionalizáció fogalmát, és azok gyakorlati alkalmazását (205.old.). Ennek tükrében lényeges megvilágítást kap a regionalizmus mint politikai harc napjaink aktuális és kényes problémájaként, amikor a regionalizmus már nem a régió mibenlétének, tartalmának meghatározásáért folytatott küzdelem, hanem konkrét területek uralásáért, irányításáért, az a fölötti hatalomért folytatott harcot képviseli. Ez megfelel a politika lényegének, de szerintem nem sajátja a regionalizmusnak, azaz ez nem más, mint regionális politika. Ezt a kapcsolatot így itt nem emeli ki, pedig épp a regionalizmus eszméje, tartalmi jegyeinek tisztázása miatt lényeges különbségtétel. Sok ország (pl. Románia) épp emiatt az összemosás miatt veti el a regionalizmus gondolatát.

A szociorégió fogalmával kapcsolatban (206.old.) érdemes lenne továbbgondolni, hogy Bangó idézett megállapítása szerint az valóban csak a nemzetállam felbomlása után nyerheti-e el teljes autopoiesisét. Úgy gondolom, nincs antagonisztikus ellentmondás a szociorégió és a nemzetállam között, mert az idézet szerint is egyes országok lehetnek egyben szociorégiók is. A fentiek tükrében kritikus kérdés, hogy melyek a nemzetállamnak azok az ismérvei, amelyek ezt a lehetőséget kizárják.

Szellemes az idegsejtek „működéséről” készített felvétellel illusztrálni a globalizáció folyamatát és a „köztes tér” szerepét. Apróság, de egy fotó a működést nem mutathatja, csak annak pillanatnyi állapotát és térszerkezetét, ennek ellenére jól illusztrálja a Szerző szándékát, a hálózatok és a köztes tér együttlétezésének jelentőségét. Ide kapcsolódik, hogy ez a „köztes tér” biológiai létfeltétel is egyben az idegsejtek hálózata számára, ez teszi lehetővé a teljes szervezetbe illeszkedést. Vagyis a globalizáció hálózatos struktúrája számára részben lehetőségrendszer, ahogy a Szerző is jelzi, részben létfeltétel, működési terület is. Ez biztosítja ugyanis „tápanyagellátását”.

A „köztes tér” fogalmának így módon való bevezetése a Szerző új tudományos eredményeként értékelhető. Koncepciójában „nem a tér, hanem ez a köztes tartomány a mozgás, a cselekvés, az átalakulás, az újat alkotás előfeltétele. Ez biztosítja a téri nyitottságot.” (270.old.) A fogalom így módon történő meghatározása alapján ez a fogalom erős rokonságot mutat a környezet fogalmával. A környezet is térkategória, amennyiben csak valaminek a környezetéről lehet beszélni, ami az adott objektumon kívül helyezkedik el. Lényeges tartalmi jellemzője a környezetnek, hogy azok a dolgok tartoznak bele, amelyek valamilyen kapcsolatban állnak az objektummal (lásd erről H. Varró R. (1981): A környezetvédelem főbb elméleti és filozófiai kérdései, in: Filozófia és szaktudományok, pp. 307-328. Kossuth, Budapest). Ebből adódóan a környezetet az objektum határozza meg, de ugyanakkor a környezet az objektum számára létfeltétel. Így a Faragó által bevezetett „köztes tér” az ő szemléleti rendszerében nem más, mint a környezet téri létezési formája. Ilyen összefüggésben fontos elem a bennfoglalás, amit szemléletesen Kovács Csaba a térbeli és térbeni megkülönböztetésével fejezett ki (Kovács Csaba (1966): Térszemlélet és földrajz, Földrajzi Közlemények, 1966/1. pp.31-47.). Egyúttal itt hívom fel a Szerző figyelmét az itt hivatkozott két szerző munkásságára, melyek az elismerésre méltóan gazdag, közel 500 tételből álló irodalomjegyzékéből hiányoznak. Ezt nem hiányosságként említem, hiszen a téma rendkívül szerteágazó szakirodalmi hátterét a Szerző mélyen feldolgozta, a disszertáció annak alapos ismeretét tükrözi. Hivatkozásai mindenütt pontosak, korrektek.

Összefoglalásként a doktori mű nézetem szerint a következő újnak tekinthető tudományos eredményeket tartalmazza:

- a gyakorlatban is működőképes társadalomkonstruktivista térelmélet megalapozása;
- a térelmélet alapfogalmainak multidiszciplináris, nem radikális konstruktivista szemléletben történő szintézise;

- a tértudományok társadalmi fordulatának igazolása;
- a tértudományok és a tér tanulmányok fogalmi bevezetése és megkülönböztetése;
- az autopoiesisz (önszerveződés, önépítés) és a strukturális kapcsolódás tételeinek a térelmélet rendszerébe történő adaptálása;
- a klasszikus térkonceptiók típusaihoz tapadó szemléletmódok és gyakorlati konstrukciók kimutatása;
- a komplex jelenség hatdimenziós bemutatása
- az életvilágtér és a köztes tér fogalmának bevezetése

Összességében a doktori mű a térrel és a területi kutatásokkal, azok gyakorlati alkalmazásával foglalkozó szakemberek számára újszerű szintézis, ugyanakkor továbbvitásra és továbbfejlesztésre alkalmas alapidokumentum. Az egyetemek szakmai doktori képzésében nélkülözhetetlen, hiánypótló tananyagként is funkcionálhat. Könyv formában történő megjelentetését feltétlen javaslom.

A művet nyilvános vitára alkalmasnak tartom. A jelöltnek az MTA doktora cím odaítélését eddigi munkássága és a jelen mű alapján javaslom.

Budapest, 2017. november 5.

Korompai Attila

a közgazdaság-tudomány kandidátusa